

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 110 (1997)

Artikel: "Man hu" ? L'auter : tgi e tgei eis el pomai ?
Autor: Bartolomei, Maria Cristina
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236283>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

«Man hu»? L'auter: tgi e tgei eis el pomai?

Maria Cristina Bartolomei

1. Plaids ein buca innocents

«Le parole sono pietre», scriva il poet e scribent talian Cesare Pavese.

Plaids drizzai a nus ni che nus drizzein ad auters san esser grevs sco crappa, e sco crappa san els tucrar e far mal, sco crappa san els era sarrar, sco quei ch'ei schabegia sut ina lavina de malas tschontschas e nauschs giudezis. Mo ei schabegia era il cuntrari, ch'ina dolur ni in'anguoscha vegnan mitigadas ni svaneschan sut igl effect de buns plaids. Plaids ein forzas vivas ed efficacias, el bien ed el schliet.

Mo quei dependa aunc dalla moda e dall'intenziun cun la quala els vegnan duvrai. Ils plaids ein buca mo sco crappa, els ein era per sesez sco fuormas ch'ins drova per exempel per batter muneidas: els dattan fuorma als patratgs. E perquei ein els buca innocents. Ei setracta segir buca dils bustabs, dils vocals ni dils consonants, e buca dellas silbas ord las qualas in plaid consista, ni dil sun ch'accompogna sia pronunzia, era sch'il tun ei savens responsabels della muntada dil plaid e della suggestiun che quel imprima a nos patratgs. (Co savess ins p.ex. attribuir a «scavazzar» la muntada de «carezar» e viceversa, malgrad lur semegliadegna fonica?) Il fatg ei ch'ils plaids, ultra de dar fuorma a nos patratgs, portan ils fastitgs dils patratgs exprimi cun els. Ils plaids ein buca sco la tscheppa de plastica d'in «Lego»: adina tuttina e prompta per componer figuras dil tuttafatg novas. (Aber ins emprovi de construir cul «Lego» ina saltunza el tutù, leva sils pézs dils calzers: igl ei buca pusseivel; il material ei buca fatgs per exprimer la lingia slontscha, lomma de quella figura.) Plaids ein plitost sco barcas, sillas qualas ins carga nova mercanzia, novs patratgs de transportar. Els ein sco la stamugna en ina staf-fetta che passa da maun en maun; ni sco stanzas che han aunc il téf dils cussadents de pli baul, ni sco plantschius e mobílias signadas ed isadas dal diever. Els vegnan d'ina tradiziun e portan quella vida sesez.

«Auter», «l'auter» ei in plaid pauc innocents, segir buca neutrals, plitost ambivalents, cargaus suren e suro dalla peisa de tradiziuns cuncontrontas. El sa exprimer muntadas ed intenziuns cuncontradictorias ed ei el cass de direger nos patratgs senza che nus gnanc s'encorschien buc.

2. «Els han detg in siper l'auter: 'Man hu: tgei ei quei?', perquei ch'els savevan buca tgei ch'ei fussi» (Ex 16,15)

Exista l'auter? En in cert senn na. Vul dir: el exista buca en sesez sco auter. Ei exista enzatgi ni enzatgei che nus numnein «auter». Il plaid «auter» cuntegn in secund plaid zuppaus en siu intern sco en ina matrioska: quei ei «jeu» ni «nus». «Auter» exprima pia ina relaziun denter in jeu ed enzatgi ni enzatgei che vegn percepius sco divers, sco zatgei jester ch'ei buca «jeu»; ni ina relaziun denter in «nus» ed enzatgi ni enzatgei ch'ei buca «nus», buca nies. Sch'in pei fa mal, ditg'jeu buc: «lein mirar tgei che 'tschel' (l'auter) drova». Il pei ei mes, jeu resentel el sco ina part de mei. Mo sche miu tgaun uorla memia fetg ni miu affon bragia traso ni mia mumma cala buca de clamar mei, ditg'jeu irritada: «tgei vul tschel (ni tschella) puspei?» Sch'jeu piardel denton buca la pazienza, sch'ils sentiments d'affect, de tgira e de quitau han il surmaun, lu rispundel jeu a quels sinzurs, beinsavend ch'els vegnan dad auters ch'ei buca memeza, denton sentend ch'els pertuccan mei, ch'ei dat in ligiom denter mei ed els che fa ch'jeu s'empatschel spontanmein de *lur* basegns: propi perquei ch'igl ei il basegns de quei «auter», sentel jeu el sco mes. Ei dat buc in inamurau ni inamurada che tertgass udend la vusch de sia cara ni de siu car: «tgei gianter vul tschel/la puspei?» En quels cass ei l'auter *quei* auter. Igl ei miu car auter. Jeu rispundel ad el. Ni ch'igl ei il divers, e sia diversidad fascinescha mei, sia «autradad» ei sc'ina calamita e carmala mei: mai e pli mai vuless jeu riscar de star en tauna e piarder quella pusseivladad marvegliusa de vegnir neuado e scuvierer il mund zuppaus davos quella fatscha; anzi, jeu sun promts de semidar, de daventar «auters» en quella s'entupada.

En auters cass seschein nus buca influenzer dals basegns ded auters, e buca carmalar dalla diversidad che nus vesein occasionalmein ni regularmein. «Quei ei fatgs dils auters, nus s'empatschein dil nies.» Ni che nus mirein ch'auters semischeidien buc en nos fatgs ni vegnien enta peis a nus. Cheu ha il plaid «auter» ina muntada diversa. Igl ei buca *quei* auter. Il cuntrari, igl ei in tierm nundifferenziau per indicar quels e quei ch'ei buca nus e fa buca part de nies mund. Igl ei in plaid che nus duvrein per indicar quei ch'ei buca enconuschent a nus ni buca capeivel, aunc avon che nus sedamondien «man hu? – tgei ei quei?» Sche nus schein «auter» per tut quei che nus renconuschin buca sco «nus», e duvrein quei plaid sco ina cozza grischa, senza colur che nus rasein o

sur tut quei ch'ei buca nies per spagnar la fadigia d'enconuscher ei e giustificar la munconza d'interess, lu semuossa quei plaid tut auter che innocents. Perquei ch'el ei buca mo ina moda d'indicar, mobein de giudicar e valetar. Il plaid «auter» exprima puspei ina relaziun stabilida dad in «jeu» ni in «nus». Quei sa denton esser ina schliata relaziun de nunrenconuschientscha, ed il plaid ei lu sez siu fretg tussegau. «L'auter» significhescha cheu quel ni quei ch'exista buca per mei. Essend quei ni «jeu» ni «nus», ni «miu» ni «nies», eis ei ton sco nunexistent. En bia romans ves'ins geniturs che dian: «ti eis buca pli miu fegl», cu quel corrispunda buca a lur speranzas, «per nus eis ei sco sche ti vesses mai existi; ti vegns gnanc numnaus pli buc». Il medem effect han ins cu ins vesa tut sco «miu» ni «nies», cu ins oblighescha tut e tuts de daventar sco jeu ni sco nus. La relaziun ei en quei cass schliatta buca perquei ch'ins snega il ligiom, mobein perquei ch'ins renconuscha buca igl esser auters. Ins di: sch'jeu hai relaziuns cun quella persuna ni cun quella realitad, sa quella buc esser diversa da mei, essend che mo jeu existel veramein. Els romans (aber buca mo leu) san ins intervegnir de geniturs ch'han obligau ils fepls de far certas scheltas, certs studis, certas maridaglias, ni d'emprender certas professiuns che vevan de corrispunder als gusts ed interess dils geniturs, senza gnanc prender en consideraziun ch'ils fepls vessen saviu haver legitimamein auters interess.

Dir «auter» vul dir in entir mund ed in pugn de vesta sin quei mund. Vul dir ina relaziun, ella quala ei sa dar carezia, interess, respect, renconuschientscha e fidonza, ni odi, desinteress, munconza de respect, disfidonza, tema. Ni ina mischeida denter elements positivs e negativs.

Ins astga denton buca moralisar memia d'abot. Schurmiar sesez da quei ch'ei niev e nunenconuschent fa part d'in instinct d'autoconservaziun, igl ei in reflex arcaic ch'ha siu nez. Buca sesentir ligiaus e reponsabels ella medema maniera viers in e scadin significhescha, enteifer certs cunfins, in bien senn d'adattament alla realitad. Nus havein segiramein pli bia responsablads viers ils affons, lu viers ils geniturs ed auters familiars, che viers ils nunenconuschents che vivan en in auter continent. Nossa veta ei limitada era en sias pusseivladads de relaziun. Nus savesen carteivlamein buca viver, sche la realitad de tut quels che mieran della fom ni piteschan d'uiaras, ni vegnan persecutai e torturati ellas perschuns de pli che la mesadad dil mund (tenor ils rapport ded Amnesty International), de tut tgi che sufrescha els spitals, ni della natira

crudeivla fuss presenta sco sch'ella tuccass nus ni nos cars, ni sche nus sentessen sco nossa la dolur dil mund, chè pertucca tonaton era nus.

Denton pertgei prender mo exempels de dolur e de basegns, als quals nus dein buca risposta? «Auter-da-nus» ein era las infinitas bellezias dil mund, ed ils «auters-da-nus» san era esser ed ein ventireivels, sauns e furni de tut ils beins necessaris. Negin ha denton difficultads de guder caussas bialas e bunas. Sentir sco nossas las rihezias dils auters: leutier essan nus mo memia bein inclinai, mo ch'ils auters miran d'impedir quei a nus.

Buca moralisar senza fin e mesira vul dir renconuscher la buna funcziun protectiva della distanza che nus sentin denter nus ed igl auter. Distanza che vul dir saver distinguer en scadin cass denter mei ed igl auter, per schurmetg de mia e sia integritad ed identitad. Il basegns d'haver in liug, in ambient che nus sentin sco nos ed el qual nus sesentin da casa sco singuls, sco gruppa ni sco pievel ei dil tuttafatg sauns e leutier aunc in dretg human. Mo quei significhescha e giustifichescha buca separaziun, desinteress ni hostilitad viers ils auters. Quei significhescha era buc lur exclusiun e lur suttamesa.

3. «Denter il carstgaun ed il citadin dat ei in'urida: igl jester» (Julia Kristeva)

Nies mund contemporan tschenta scadin esser human sut la protecziun solemna e potentia dil dretg. La «Declaronza dils dretgs humans» segna l'avertura della modernitad e vul haver valeivladad universal. Ellas democrazias vegn quella «declaronza» transladata sco «Dretgs dil citadin». Sche nus vulein comparegliar quellas duas «declaronzas» cun duas cozzas, lu stuein nus constatar che quellas ein buca tuttina grondas e cuarclan buca giu il medem spazi sco ins savess atgnamein spegtgar. Ni per midar il maletg: per enqualin s'unescha igl artg de punt dils dretgs humans buca cun quel dils dretgs de citadin. Enamiez dat ei in vit, el qual sia veta sa precipitar. Sche quellas duas sferas de dretg ein per nus sco las duas mesadads d'ina crosa protectiva che van perftgamein ensemen, san ellas esser per auters sco ina reit memia largia per «pescar» lur identitad dallas auas grondas dell'existenza e metter en salv ella, ni sco zaunga che siara mo memia fatg e smardeglija ella. Sco quei che la filosofa e psicoanalista russo-franzosa Julia Kristeva di:

«Denter ils dretgs humans e quels dil citadin dat ei in'urida: igl jester» (J. KRISTEVA: *Étrangers à nous-mêmes*, Fayard, Paris 1988),

Facticamein ei il tema digl «auter» presents ella schientscha contemporanea oravontut sco tema digl «jester». Il tema digl auter ei vegnius adina pli actuals els davos onns, surtut sco problem de glied, singuls ni schizun entirs pievels, differentes per cultura, lungatg, religiun, disas, colur della pial ch'ei vegni tier nus, che «spluntan» ni, tut leusunter sco ins pren, «smanatschan» sin nos confins. «Nos»: de tgi atgnamein? Quei sa esser ils confins dell'Europa (occidentala) sco tala, ni de singulas tiaras europeas.

Ei po parer che las reacziuns de refusaziun dependien dal fatg ch'au-tra glied entran en ina casa ch'ei nossa. Segir, pils jasters che vegnan en nossa tiara essan nus secapescha exact tuttina «auters». Mo «cheu» essan nus e buca els da casa, schi numerus ch'els san esser. Ella casa dil stadi oravontut ei igl «jester» en emprema lingia ina noziun giuridica ligiada alla appartenenza statala; igl ei pusseivel che nus sentin in «jester» (el senn dil dretg de burgheis) tut auter che jasters. Normalmein implichescha la noziun de «jester» (el senn giuridic) era ch'el seigi «jasters», perquei che nies stadi exprima e protegia nossa tiara e religiun, nies dretg e lungatg.

La caussa ei denton buca aschi semplia; ella dependa buca mo dal sesanflar sin tratsch jester. Il medem tema ei facticamein (staus) actuals en numerus auters cass, cun conturas pauc differentas. Ils ners dell'Africa, deportai sco sclavs ell'America, sesanflava zuar buca sin lur agen tratsch. Mo tgei eis ei de dir de lur suttamessa sco tiaras colonisadas, e surtut de lur segregaziun cun l'*apartheid* en lur atgna tiara, l'Africa dil sid? Era auters pievels che sesanflavan en lur atgna tiara ein (stai) considerai sco pievels de suttametter ni eliminar: ils Indios dell'America centrala e meridionala, cu quella ei vegnida scuvretga. Ils Indians dell'America dil nord al temps della conquista dil west: tut quels vegnevan buca d'ordeifer, mo eran denton «auters». Il criteri ei pia buca quel dil territori, sco ins vesa, mobein quel della proporziun de forza. Ils auters ein differentes, mo era ils «nos» (el senn statal) san esser differentes. Aschia assistin nus ussa a lutgas denter las populaziuns della ex-Jugoslavia, surtut en certas regiuns «mischedadas», perquei che mintgina dellas grup-pas presentas lutga (cun bein diversas raschuns e dretgs, tut leusunter

ils cass) per esser, enteifer quella regiun quei «jeu» e quei «nus» che ha la pussonza de far ch'ils auters ein «auters», de «satellisar» els, cun l'obligaziun de s'adattar, de sesuttametter, de s'integrar, ded ir naven, de sparir, era fisicamente, tut leusuenther ils cass.

Ins di che la reacziun de refusaziun dependi dal fatg ch'ins sesenta smanatschaus ella atgna identitad dalla «alteritad» digl auter. La domanda ei pia: sut tgei circumstanzas ed en tgei condiziuns sesentin nus smanatschai da tschels? La risposta para buca ded esser semplia. Ins sesenta smanatschaus, sche tschels s'assimileschan ni lessen s'assimilar. Ed ins sesenta era smanatschaus, sche tschels vulan salvar lur identitad en nies miez, esser auters e tuttina haver nos medems dretgs. En tgei circumstanzas ein ils auters denton beinvegner ni tolerai? Els ston esser *fetg* auters, en ina moda ch'il prighel de contaminaziun vegner scongiuraus. Els ston esser en nies miez sco singuls, silpli sco ina famiglia e buca sco in pievel. Ei ston esser isolai, era sch'els ein numerus, e ston esser sco tals suttamess. Els ston s'adattar senza s'integrar. Sut quellas condiziuns ei l'auter, igl jester, schizun tschercaus. El funcziunescha tacticamein sco confirmaziun de «nossa» pussonza. Ils ners ell'America eran fetg tolerai – sco sclavs. Ed aschia ein ils luvrers jasters, mo ch'els seigien provisoris e bein identificabels en lur diversitad. Mo ch'els seigien suttamess e buca integrai. Mo ch'els seigien sulettamein «ils auters» e fetschien mai valer la pretensiun de dretgs e dil plaid silla basa de quei dretg ch'els han dagl esser da lur vart «jeu», ni, depli, il «nus» d'in pievel. Sut quellas condiziuns san ils jasters esser schizun object de grond interess e d'admiraziun: quei ei il fenomen digl exotissem che meina a tscherchar tiaras e loghens culs quals nus havein nuot comunabel. Mo denter nus e quellas realitads dat ei in veider, transparents, denton gross e nunrumpeivels. Nus contemplein senza entrar en relaziun cun ellas, sco sch'ellas fussen pèschs d'in aquari. La medema tenuta ha fatg sviluppar el 18avel tschentaner il mitus dil «bien selvadi»: quei ch'ei exotic ei per definiziun meglier. Mo igl ei aschia sulettamein ella mesira ch'igl ei e resta nunenconuschent, nuncapeivel, jester. Ei simbolisescha il pur «auter-da-nus». En situaziuns de vischinonza denter populaziuns diversas ein per quei meins acceptai ils subjects ch'eiin fretgs d'ina cruschada denter duas gruppas: ils anglo-indians ell'India coloniala, ni ils cino-americanos ni ils mulats ni aunc oz per exempel ella regiun autonoma Trentino-Alto Adige (Italia) affons de lètgs mischedadas denter talians, sud-tiroles e ladins: ils italo-tudestgs, ils italo-ladins, ils ladins-

tudestgs, sch'ei refuseschan de sedeclarar appartenents a quella ni tschella gruppia etnica en moda exclusiva. Quei fuva il cass digl um politic Alex Langer, morts da cuort, deputau «verd» al parlament europè, ch'ha lutgau si'entira veta per ina buna convivenza denter divers e ch'ha, malgrad sias capacitads renconuschidas, buca saviu daventar president dil marcau de Balsaun (Bolzano/Bozen), perquei ch'el ha refusau de sedeclarar appartenents ad ina gruppia etnica en moda exclusiva. Quellas persunas trans-etnicas dattan perdetga che quellas identitads ein cuteniders prezios de memoria e tradiziuns, mo sch'els ein buca serrai hermeticamein. Schiglioc fermentescha lur cuntegn e va a mal.

4. Pintga lecziun de historia cumparegliada: Migraziun dils pievels/invasiuns barbaricas; la scoperta dell'America/l'invasiun dils Europès?

Ils affons talians vegnan en scola prest en contact cun utschacs particulars, reservai per els: ils barbaras ch'ein penetrai en nossa tiara. Las «invasiuns barbaricas» ein ina noziun precisa de nossa historia. Co auter duessen nus numnar la vegnida de roschas selvadias che mettevan tut en fiug e tschendra e vulevan sepatrunar de nossa tiara cun sia fetg veglia e raffinada civilisaziun e cultura? Suenter l'invasiun ell'Italia septentrionala dils Cimbers e Teutons el secund tschentaner avon Cristus ch'ein vegni fermai da Marius ha ei dau ina liunga perioda ruasseivla tochen vi miez il secund tschentaner suenter Cr. Tochen la fin dil quart tschentaner pertuccavan las invasiuns autras regiuns digl Imperi Roman. Mo dall'entschatta dil 5avel ha ei dau senza paus invasiuns era ell'Italia tochen tier la conquista longobarda de Milaun e dils ducats de Spoleto e Benevent anno 568. En in cert senn ha quei cuzzau 1302 onns: facticamein dapi lu tochen 1870 ei il «Bel Paese» staus frantumaus e marschei da dominaziuns jastras.

Els cudischs de scola tudestgs denton, en diever era en Svizra, tuna quei tut auter, pli pacific e neutral: *Völkerwanderung*, migraziun dils pievels, sco sch'ei settractass d'in'excursiun cun pic-nic. Sche l'unificaziun europea (a part la Svizra) duess haver reflex era els cudischs de historia, fuss quei in bi problem. Silmeins dat ei ina dubla perspectiva per veser la caussa. Mo nos texts ein d'accord silmeins enten numnar quei ch'ei succediu cun la spediziun de Cristoforo Colombo ils 1492: «Scuvretga dell'America». Da cuort han ins commemorau solemnamein

ils 500avel anniversari. Lein schar d'in maun il fatg ch'ins savess numnar quei era en nos cudischs en moda pli correcta «La conquista dell'America»; mo co senumnass la caussa sch'ei dess cudischs screts dals Indios, dals Maya, dals Aztecs, dals Indians dell'America dil nord? Las «invasiuns europeas», ni cun raschun «las invasiuns barbaricas»! Perquei ch'ils Europes ein secompurtai leu mender ch'ils barbars tochen lu enconuschents. Mo quels cudischs ein mai vegni screts, deno enqual fragment bi e dulent, perquei che leu havein nus europès semplamein ragischau o «l'auter» ni tenu el en condiziuns ch'el saveva strusch patertgar, nundir scriver. Ils sclavs de tut ils temps han buc saviu scriver lur historia, «l'autra» historia. Sch'el era, sco *Polybios* el secund tschentaner a.Cr. a Roma, el cass de far quei, era el schon buca pli in «auter».

5. Ei era ina gada ... miez mund nunenconuschent

Il problem dil contact cun ils jasters ei absolutamein buc ina caussa nova, particulara per nies temps, sco nus vein savens la tendenza de supponer.

Igl ei in vegl tema, adina presents ella veta humana, individuala e collectiva (e magari intraindividuala). E tuttina san ins anflar enzatgei niev. Zatgei niev che cumpara en nos decennis, ussa ch'il mund ei daventaus, sco ins di, in «vitg global» muort ils mieds de communicaziun de tuttas sorts: aviuns, televisiun e particularmein ils mieds ligiai cun l'informatisaziun, la gronda reit ded «Internet». Mo quei semova sin rodaias pli veglias; igl ei la continuaziun e re-ediziun modificada d'ina «novitad» pli veglia, ch'entscheiva cul temps modern, exactamein cun la scuvretga/conquista dell'America. Tgei differenza dat ei, quei che pertucca la relaziun cun igl «jester», denter igl «avon» ed il «sunter»?

El mund antic significava igl esser jasters ina cundiziun fetg precara. Perquei aud'ins ella bibla adina puspei l'admoniziun al pievel d'Israel de «gidar igl ierfan, igl jester, la vieua», e de seregurdar ch'ins ei da sia vart inaga staus «jasters ell'Egipta». Igl jester era denton buca necessariamein in «barbar». Ils pievels che vevan buca ina civilisaziun equivalenta (ni considerata tala), vegnevan considerai barbars dallas grondas civilisaziuns anticas, oravontut el mument digl emprem contact. Il plaid grec «barbaros» deriva d'ina fuorma sanscrita «barbarah» e significhescha «balbegiont». Quei dat in'idea digl «impact» (la botscha) che la ja-

stradad linguistica cumporta: tgi che plaida lungatgs nunenconuschents e nuncapeivels ni plaida mal nies lungatg, dat l'impressiun de balbe-giar. Aber ils «barbars» ed ils «jasters dil mund antic» vegnevan da tiaras dellas qualas ins veva tuttina enqual notizia, era sch'ellas fuvan nunen-conuschentas. Leutier saveva il predicat «barbar» era esser vicendeivels. La gronda civilisaziun chinesa considerava ils occidentals sco barbars tochen al temps dellas grondas revoluziuns els emprems decennis de nies tschentaner, era sch'ella apprezzava lur capacitads tecnicas. Dil temps dellas cruschadas vegnevan ils occidentals considerai dals Arabs sco barbars, perquei che lur miedis eran meins habels ch'ils agens.

Sco il semiolog Tzvetan Todorov punctuescha (cfr. T. TODOROV: *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre*, Seuil, Paris 1989), ei la vera ed extrema scuntrada cun «l'auter» stada quella cun l'America. Ins ignorava tut quei che risguardava ils indoamericans; ins ignorava sez l'esistenza della tiara (tochen ad in'epoca fetg maneivla a nies temps!). Quei eveniment ha midau radicalmein nies maletg dil mund. Il mund ei daventaus stretgs e pigns, sco Colombo scriveva. Ins sa dir che nosa tenuta tipica enviers igl jester ha priu fuorma tier quella caschun. Deplorablamein ei quella caschun della s'entupada cun «l'auter» vegnida munchentada ed ei setransformada en sia negaziun e destrucziun. Ella ei semidada facticamein el pli grond genocid¹ della historia humana.

Il fatg ch'ils Indians han retschert ils conquistaders tertgond ch'ei seigien mez-dieus che vegnien giu da tschiel, ed il fatg ch'els fuvan «tschuts fetg migeivels» sco igl uestg Bartolomé de Las Casas, historicher e teolog scriveva, ei vegnius vesius sco ulteriur mussament de lur inferiuradad. (BARTOLOMÉ DE LAS CASAS ei igl autur d'ina *Historia de las Indias* e surtut della *Brevisima relación de la destrucción de los Indios*, screts cun profunda empatia viers ils Indians ed indignaziun viers il cumportament dils conquistaders.) Anzi, per saver giustificar ils mas-

¹ La noziun giuridica de «genocid» ei vegnida sviluppada pér suenter la secunda uiara mundiala en consequenza della practica nazista d'extirpar entirs pievels, ils gediun oravontut, perquei ch'ei eran *tals* e cun la finamira de ragischar o lur etnia. Enviers ils indo-americanes era la tenuta dils conquistaders europèes autra: els sesentevan legitimai d'explotar e mazzar els. Mo ei era buca lur finamira de ragischar o quels sco etnia.

sachers e la sclavisaziun dils Indians tschentav'ins la damonda, schebein ei seigien essers humans ni buc. Ei deva doctas scolas de teologia che pretendevan ch'els seigien buca essers humans. Per quei tschontsch'ins della «conquista ch'ha buca scuvretg l'America». Historichers contemporans han calculau ch'ei devi entuorn 1500 sil mund ca. 400 miliuns habitonts, e de quels 80 miliuns ell'America. Ca. 50 onns pli tard restavan de quels 80 aunc 10 miliuns. Ina part era stada unfrenda de mazzaments directs (ell'uiara ni schiglioc); in'otra part, pli gronda, de maltractaments silla lavur; la pli gronda part ei morta pervia dil schoc microbic a contact cun novas malsognas ni da fom e spussada. Oravontut quels dus davos facturs ein stai la raschun della digren rapida dellas naschientschas (sco quei che LAS CASAS veva gia relevau). EDUARDO GALEANO (ch'ha ediu *Memoria del fuego*, 1989, ina raccolta en plirs volums dellas perdetgas, de texts e tradiziuns oralas dellas civilisaziuns amerindas) observa ch'ei dat dapi lu en consequenza de quei ina societad che dat il tetel de carstgaunadad mo a 20% dils carstgauns.

Quei puccau original segna nossa identitad moderna e dat il bul de quella alla moda de semetter en relaziun cun «l'auter» e cun igl jester ch'ei tipica per nossa civilisaziun. E tuttina: il spért europè ei nutrius era dad ina tradiziun opposta, ina tradiziun de toleranza ch'enquera de semetter sil pugn de vesta digl «auter». Nus vulein oravontut seregurdar de MICHEL DE MONTAIGNE (*Essais*, 1580/1588). El muossa d'ina vart la valur relativa dil plaid «barbar»; da l'otra vart renconuscha el ch'il mund dellas Americas era zuar affon, mo ch'el era culpents a nus nuot en quei che risguardava la clarezia naturala d'intelligenza e de habilitad. El stat en per in model intelligent de scomi e de dialog fratern (cfr. oravontut igl essai *Des cannibales*). Ed el 18avel tschentaner DENIS DIDEROT che fa giudicar ils europès dal pugn de vesta tahitian (cfr. *Supplément au Voyage de Bougainville*, 1773; zatgei analog fa MONTESQUIEU en sias *Lettres persanes*, 1721). En preschientscha de devastontas uiaras de religiun ein la secunda mesadad dil 17avel tschentaner ed igl entir 18avel traversai e caracterisai dalla vasta debatta sur della toleranza. Ins sa patertgar vid la brev *Epistola de tolerantia*, 1689 de JOHN LOCKE (ch'ha suandau igl *Essay concerning Toleration*, 1667); ni vid il *Tractatus theologico-politicus*, 1670, de BARUCH SPINOZA; vida *L'esprit des Lois*, 1748, de MONTESQUIEU; igl *Essai sur les préjugés*, 1770, de d'HOLBACH; ed il famus *Traité sur la tolérance*, 1763, de VOLTAIRE: ina ierta de scuvierer e d'actualisar danovamein.

6. In giug de plaid: Tgi e tgei fa digl auter in auter, e pertgei?

En quellas situaziuns serepeta in medem schema. Silla scena havein nus duas gruppas ni duas persunas differentas. E mintga ga ha zatgi ch'ei igl «jeu» ni entgins ch'ei il «nus» il dretg e la pussonza ded esser tals. Els vesan e giudicheschan in'otra gruppa ni auters singuls sco «auters». Quei che characterisescha ina tala relaziun ei il fatg ch'il pugn de vesta sa buca vegnir scumiaus. Il «nus» ed igl «jeu» ein buca prompts, gie lain gnanc dar el tgau buc ded esser «auters» per tschels. Els renconuschan buca che tschels ein era ed ual ton «nus» ed «jeu», pils quals els ein ils auters. «Auter» ei lu buca mo in plaid cun endadens in secund, el ei era sc'in paliet che va en ina suletta direcziun. El preveda buc e lube-scha buca reciprocitad. Quei daventa normalmein buca en moda teoretica, ei setracta buca exclusivamein d'ina damonda dil patertgar, mobein d'ina damonda fetg concreta, practica, che va anavos sin ina relaziun de pussonza.

Ils criteris e las situaziuns semidan pia fetg. La structura denton muort la quala in «jeu» ei center e mesira ed ei quel ch'ei «aduals» ed ha la forza de dir «tschel» ni «tschei»: quella structura resta tuttina. «L'auter» ei buc aduals, el ei il mesirau, senza da sia vart saver dar la mesira e semetter el center. E sche la disproporziun de forzas denter las duas gruppas impedescha buca ei, lu fa era la secunda gruppa valer per sesezza la medema pussonza: buca quella d'exister cun l'auter, buca quella ded esser renconuschius da l'auter en siu agen dretg, mobein ded esser il sulet ch'ha il plaid, ded esser il sulet «jeu». Da cheu ils conflicts e las uiaras interetnicas enteifer il medem stadi. Sch'ei po pia parer all'entschatta ch'ei detti daveras in problem digl «auter» e dils «auters», vegn ei plaun alla ga alla glisch ch'il problem ei buca l'auter, ils auters. Il problem essan nus, il problem ei igl «jeu» e sia relaziun cun l'alteritad.

7. Sch'ins sbaglia igl εμπrem nuv... ... lu ei l'entira retscha uiarscha

Gnanc «jeu» ei in plaid innocent e neutral. Ins savess far in identikit ded el: in occidental, sauns, carschius, de schlatteina masculina. Quei ei il ver «jeu», il subject entuorn il qual il mund secentra. Tut ils auters «jeu» ein quei mo per part, sco ad εμπrest ed ella mesira ch'els han in de quels tratgs. Ils nun-occidentals, ils malsauns, ils vegls, affons e las

femnas ein tuts «auters». Recentamein vegn ei pretendiu adina pli fetg che tal subject seigi era giuvens ni pari silmeins aschia, tochen ch'el precipitescha lu tuttenina ella vegliadetgna.

Quei subject nescha dall'epoca moderna e corrispunda agl um che scuviera e dominescha il mund. El temps antic, per exempel, fuvan silmeins ils vegls subjects impurtonts. Mo ultra tons progress ha il mund modern era produciu ils monsters de bia uiaras e las grondas tragedias de nies tschentaner. Ins ha perquei entschiet a patertgar atras critica-mein l'idea de basa che deva il bul a quest mund.

La filosofia contemporanea ensemen cun la psicologia dil profund han purtau alla glisch il character struptgau d'ina tala concepziun. Il plaid «jeu» ei buc igl εμπrem, sco ei para a nus. Sche nus entschavin cun quei «εμπrem nuv», vegnin nus buca de far star grad l'entira retscha (e la rassa, ni la blusa e camischa che nus targein en). Nus vegnin buca de scaffir ina buna relaziun cun quei che ei buca «jeu». Nus vegnin a reducir tut agl «auter» el mender senn dil plaid: ad in «object» a disposiziun de nus che essan «subject».

Cu nus schein «jeu» «battegiein» nus cun nossa identitad conscianta (de sesez) in esser ch'ei denton gia naschius. Nus scaffin buca el. Ed igl esser che fuva gia avon che nus savevan dir «jeu» vegn per convenziun numnaus nies «sez». Igl ei il fundament zuppau sil qual nus construin la casa de nies «jeu». De quel vegnin nus pertscharts – adina en moda nun-sufficienta – cu nus schein «jeu». Nus stuein scuvierer nusezs. Nus scuvrin d'haver in tgierp, ded esser ina entitad corporala. Sias caracteristicas e funcziuns dependan absolutamein buc da nossa voluntad e da nos gusts. Nus scuvrin era d'haver in temperament e structura psichica che dependan buca da nus, e che ein per nus buca pli transparents e buca pli fetg a nossa disposiziun ch'il tgierp, era sche nus savein e duein governar els. En in plaid: igl «jeu» ei il conductur, denton buc il creatur dil «sez». Quei che nus essan, ei quei entir. Cun in maletg: nus essan sco in vischi d'alabaster, apparentamein «jeu», nuntransparents e d'ina suletta colur. Mo sche nus tenin quei vischi encunter la glisch, vesein nus en infinitas nianzas sia «nervatura» (structura) de «auter» e de «auters» sils quals igl «jeu» sebasa. Nies «sez», che cumpeglia la totalitad bio-psichica della persuna e che sesviluppescha egl intern ded ina spessa reit de relaziuns socialas, ei pia il fretg della ierta biologica, dell'educaziun e

dil «bul» cultural che nus havein survegniu. El ei il resultat dil s'entreschar en nus de bia fils de «alteritad» en ina mischeida esclusiva. «L'auter» e la s'entupada cun l'auter preceda igl «jeu» ed empasta el: el ei en nies intern. Ed il rapport che jeu construeschel cun mei, cun miu «sez» ei il rapport cun in auter.

«... cu jeu stemel memez, stem'jeu mei sco in auter, sco ils auters. Mo igl ei sulettamein l'auter en mei che jeu respectel. La cunscienza morala ei la perdetga della interiorisaziun dell'alteritad el respect de sesez», scriva il filosof PAUL RICOEUR (*L'attestazione*. Comunicazione alla Società Filosofica Italiana, Margini, Pordenone 1993). El ha dedicau ina de sias ovras a quei tema sut il tetel *Soi-même comme un autre* (Seuil, Paris 1990). Ei setracta buca mo de buca «sbagliar nuv». Cheu vegn la perspectiva viulta. Suandond in'idea de MARTIN BUBER (cfr. *Schriften über das dialogische Prinzip*, Heidelberg, Schneider Verlag 1984, 1a ed. 1954) savess ins ulteriurmein dir ch'il plaid che nus duessen metter el center ei buca «jeu», mobein «ti»: quei exprima in rapport de reconu-schientscha d'in «jeu» viers in auter. Il «ti» ei in plaid prezius, pertgei, sch'ins patratga, condensescha el en sesez ils treis: jeu, l'auter e lur relaziun. Mo sch'ins va o dal «jeu», arrivin ins mai al «ti». Ins di suletta-mein: quei ei «jeu» e quei ei buca «jeu». «Jeu» ei senza scompa in plaid centripetal. Ins arriva buca al «ti». Dal «ti» van ins o, e buns ei quei «jeu», al qual ins arriva mond o dal «ti». Il «ti» che vegn detgs da nossa mumma, da nos geniturs, da Diu fundescha nossa pusseivladad ded es-ser «jeu». Igl «jeu» retscheiv'ins sco regal dad in «ti». Scadin ch'ei staus inamurau sa quei per experientscha.

8. Projecziuns – buca mo el Kino

Nus essan tuts pertscharts dil fatg ch'ei dat en nus meccanissem de projecziun. En in cert senn funzionein nus era per certs cass ed aspects propi sco in projectur cinematografic. Nus havein en nus nies film de sentiments, patratgs, emoziuns e projectein quel sils auters sco sch'els fussen la teila de projecziun. Sco ei capeta magari cu ins teidla Pieder a tschintschar de Paul: ins ha il sentiment d'haver capiu pli bein quei ch'ei ell'olma de Pieder ch'en quella de Paul. Cu quei schabegia ed en la mesira che quei schabegia, vegnin nus buca d'enconuscher daveras ils auters. Mo sche nus tschaffein quei meccanissem ed examinein el en quella perspectiva, havein nus silmeins la pusseivladad d'enconuscher

nusezs. E lu forsa era quella de semidar. Pil meglier. Ei setracta denton buca mo d'enconuscher. La practica psicoanalitica ha consentiu de constatar che nus secompurtein ellas relaziuns cun ils auters tenor ils principis e las dinamicas che reguleschan nies mund intern, il rapport cun nusezs. Da tgei havein nus tema cu nus sedefendin dall'auter? Cu nus tolerein buca l'auter, cu nus refusein el perquei ch'el ei auters, tgei projectein nus lu sin el?

Sche la pussevividad concreta, sco singuls e sco gruppa, de giugar ina rolla dominonta de «jeu» en confruntaziun cun «l'auter» ei ligiada vida rapports de forza, lu ei la motivaziun interna profunda che stauscha nus leutier (forse schizun proporzionalmein) ina sensaziun de fleivlezia, pli u meins pertscharta, pli u meins giustiticada. Sche jeu ni la gruppa (il «nus») ei fleivla, malsegira en siu intern, lu po l'auter esser ina smantscha che sto vegnir allontanada e dumignada. Nus savein tuts che mo quel ch'ei fleivels en relaziun cugl alcohol ni cul fem ni cun la droga sto tener quei sin distanza. Ils auters san star en in'ustria ni en ina tabacheria ni en in'apoteca senza problems. Mo «l'auter», ils auters ein ni tassis enivronts che mazzan, ni tabac che fa mal, ni vin che sa far bein ni mal tut leusunter la dosa. Mo pertgei vesein nus els sco tals?

Nus recurrin (senza esser pertscharts de quei) alla projecziun, cu nus havein en nusezs sentiments ed emozions che nus sentin cun ni senza raschun sco nauschs, prigus e nunguvernabels. Nus bettin quels orda nus, sco quei ch'il vapor untgescha tras il ventil de segirezia d'ina cazzetta a pressiun. E lu schein nus: co quella stanza ei humida! Con vapor ch'igl ei ell'aria! Nus sefagein buc en che nus producin sez quel. Nus tuts enconuschin enzatgi ch'ei adina malcuntents, ch'anfla en siu contuorn mo persunas malvuglidas, che secattina cun tuts, perquei che tuts maltracteschon el; nus enconuschin era – tgi depli e tgi demeins – certs dis nua che tuts dattan sin la gnarva a nus. Tschels ein ils medems. Nervus essan nus. Ni dis, nua che tut para bi e las difficultads sesmieschan perquei che nus essan en pasch cun nusezs ni pleins d'ina gronda legria. Nus enconuschin de quels che sentan igl impuls de gidar cu ei vesan zatgi ch'ha de basegns. Ni, il cuntrari, de quels che supportan buca de veser la miseria, ni che protestan schizun sch'ei vesan la stad sper la mar struptgai ni handicappai en lur vischinonza. Ni che rin schizun o els. En nus tuts eis ei stau inagada igl affon ni vegn ei ad esser il vegl ni il malsaun. Scadin de nus ha fleivleziass e munconzas vida

sesez ed ei exponius ella veta a tuttas sorts prighels e rescas. Sche nus vulein buca veser nossas varts fleivlas ni sche nus tolerein buca la pus-seivladad de daventar sco quels che nus vesein, ni sche nus sesentin gia en nusezs sco quei handicappau e vulein snegar ei, lu prendein nus distanza e garrin tut quei che nus pudein: «jeu sun buca aschia!» E co «dir» quei en moda pli efficienta che d'attaccar ordeifer nusezs, en in auter, quei spieghel nunsupportabel de nossa olma? Sch'ei dess negina resonanza cun problems interns, e pli en general cun la veta interna, lu dess ei sco risposta mo l'indifferenza assoluta: che succuora buc, mo che attacca denton era buc. Ei dat era de quels ch'ei aschia. Igl ei las personalitads serradas, fixadas sin in stadi de egocentrissem, concentradas sin sesezzas, buca hablas de metter sesez en relaziun.

Tgi che supporta buc il divers, quel emprova de tener sin distanza, de snegar e d'eliminar «igl jester enten el», «l'auter» nunenconuscent che mintgin porta en sesez. El senta sia presenza, mo el senta quella sco enzatgei buca bien. Igl intolerant ha buc ina buna relaziun cun quella dimensiun de sesez. El tema ella e projectescha sia atgna «nauschadad» ni quei ch'el considerescha sco «fleivlezia» sin l'auter extern che para lu nauschs, smanatschonts ni sprezzivels, giustificond aschia l'agressinn ni la refusaziun. Igl ei clar ch'ei dat individis ni gruppas (de criminals) realmein nauschas ni smanatschontas. Igl ei denton individis ni gruppas tenidas ensemen dad ina schliatta finamira. «L'auter» ed il divers che nus refusein per motivs interns ei perencunter definius tipicamein dad ina appartenenza che di per sesezza nuot de sia buontad ni schliattadad: igl jester (d'in'otra tiara), quel ch'appartegn ad in'otra gruppa etnica, linguistica, religiosa ni ha in'otra colur della pial. Denton tgei vul quei dir: haver «l'auter» en sesez, e tgi ei quei «auter»?

9. Igl «jeu» jester

Igl εμπrem nuv della retscha ei il «ti». Mo il «ti» ed il «nus» che se-resultan san adina aunc esser ina specia d'engrondiment e de slargada digl «jeu», sch'il dir «ti» ei ordavon e sutterranmein reservaus ad entgins. En quei cass banduna igl «jeu» lu buca veramein la concentraziun sin sesez.

Nossa schientscha cuarcla buca giu 360°; ella ei adina confinada enteifer ina perspectiva limitada. Nus essan «bess» en in temps precis, in spazi circumscret, ina cultura determinada (e tut quei buca elegiu da

nus). Quei fatg duess far *temer* nus de buca reussir a surpassar la sava de nossa pintga identitad, de restar perschuniers de quella, de buca reussir a veser nusez cun ils eglis de «l'auter», sco in «auter», e de buca veser «l'auter» sco el ei. La pluralitad dellas culturas duess admonir mintgin de buca absolutisar si'atgna cultura, sinaquei che quella semidi buca dad ina casa en ina perschun. Igl jester semuossa en quei connex sco ina liberaziun. Temer e refusar el ei paradoxal, patetic e tragic. Perquei «ch'igl jester lubescha a ti ded esser tetez fagend de tei in jester», sco quei ch'il filosof EDMOND JABÈS scriva en si'ovra (*Un étranger avec, sous le bras, un livre de petit format*, Gallimard, Paris 1989) centrada sin la damonda: tgei ei in Jester? «S'avischina, di igl jester. Sin dus pass naven da mei eis ti aunc adina memia lunsch naven. Ti vesas mei per quel che ti eis e buca per quel che jeu sun», di Jabès. S'avischinond agl jester scuvrin nus che nus stuein oravontut s'avischinar depli a nusez, all'umbriva nundecifrabla e nunpalpabla che schai sil funs de nusezs e de nossa veta. Nus vegnin a scuvierer che nus essan in «jeu-jester», in «jeuster» (Jabès di: *l'étrange-je*). Igl emprem razzist ei quel che snega sesez per quei ch'el ei. Quei cumporta tenor Julia Kristeva (cfr. l'ovra citada) emprender de tolerar egl jester la cunterfigura digl jester che nus purtein en nusez. La psicoanalisa muossa ch'igl intolerant ei tals oravontut perquei ch'el accepta el pli profund buca sesez. Sche nus renconuschin ed acceptein «l'auter» ch'avdescha en nus, evitein nus de sprezzar el egl «jester». Dil reminent ei il scribent, adina tenor Jabès, igl jester per excellenza: da casa negliu, pren el refugi el cudisch ed ha per patria il lungatg. Leger ei perquei adina ina caschun ed in exercezi prezius de s'entupada cun igl jester.

10. «Ob die Weiber Menschen seyn, oder nicht?»²

Cun dus-treis onns fageva ella duront las vacanzas dad indians ensemen cun ses frars e cuserins pli gronds. Sco guerrier, naturalmein. Ella

² Tetel d'ina elaboraziun tudestga digl onn 1611 d'in essay anonim, denton attribuius a Valens Acidalius, cumparius en latin igl onn 1559 cul tetel «Disputatio nova contra Mulieres. Qua probatur eas Homines non esse». Cfr. ELISABETH GÖSSMANN: *Ob die Weiber Menschen seyn, oder nicht?*, Archiv für Frauenforschung, Bd. 4, München, Iudicium, 1988.

veva empriu de modular ils grius de battaglia e temeua buca la caniala. Da gronda fuss ella forsa daventada in capo indian. Denton, viers ils sis-siat onns, deva ei in auter giug che plascheva ad ella: misterius, serius e bi. Ella vuleva survir messa. Ei han detg na. Mo ils buobs savevan far ei. Tgei pomai vevan ni savevan ils buobs far special? Emprendevan els buca tuts ensemen las medemas caussas en scola? Plitost veva ella zatgei ch'ella veva aunc mai viu sil tgau dils ministrants: duas bias terscholas. Ed ella ha proponiu: «Sch'jeu tagliass ellas?» Na! Ei deva nuot de far ni d'emprender che vess saviu metter ella el cass d'acceder a quei claus reservaus als buobs. Ella saveva gnanc en tgei che la differenza denter els consistess. La schientscha fuss vegnida per bia onns pli tard. Mo dapi lu era igl «aber» entraus en sia veta. Avon veva ella buca percurschiu sia moda ded esser sco ina differenza arisguard in model fundamental e dominant. Era sch'ella fuvu lu aunc buca el cass de partergar ei, sesenteva ella semplamein sesezza, humana denter ils humans. Ella enconuscheva buc in'otra modalitad ded esser in human che la sia. Ella sesenteva buc «altra», mobein aduala. Aduala alla humanitad ch'era enten ella. Ella fuvu encuntercomi in esser human cun in «aber». Ella mava ellas medemas scolas sco ils buobs, «aber» ella fuvu ina mattatscha. Ed ei deva buca activitads interessantas, impurtontas e publicas reservadas mo allas mattatschas e scumandadas als buobs, sch'els vessen vuliu practicar quellas. (Enzatgei fuvu era scumandau als buobs: de bargir per exempel, q.v.d. de sentir e mussar sentiments ed emoziuns, ded esser sensibels ed haver tenerezia. Mo quei vegneva capiu sco scamond d'ina fleivlezia, buca ded esser ni far enzatgei impurtont e positiv. Quei scamond vuleva buca dir: «Ti eis buca habels per quei», mobein: «Ti eis aschi ferms e capavels che ti sas schar de far ei!») Quei fuvu zuar buc in grond mal, aber in grond smarvegl bein. Pli tard vess ella lu saviu dir: el mund aschia sco el ei organisaus significhescha igl esser dunna haver taccau in «aber» vid igl agen esser.

Ina buoba sco in'otra. Ina historia semeagliona a infinitas autras historias. Normal. Per mintga femna ei igl esser tala segiramein staus silmeins ina gada, en in mument ni en ina circumstanzia, ina s'entupada cun igl «aber».

Igl «aber» digl esser dunna consista atgnamein egl esser «l'otra» digl um. In' «otra» da ga en ga: dominada, sprezzada, admirada, idealisada, denton adina «otra». Ed ins plaida oz dil problem feminin, ni dils duns

particulars, dil destin, della vocaziun, della dignitad della dunna. Tgi pomai fa quei per igl um? Tgi pomai sedamonda tgeinin che seigi il carisma, il dun, la vocaziun specifica digl um? Tgi ha l'impressiun ch'ei seigi necessari d'explicar e defender sia dignitad? Daco succeda quei?

Igl ei buc aschia ch'ils umens fussen schliats e las femnas bunas. Ils singuls umens san esser gests, grads, genus. Els san haver ils megliers sentiments ed ils pli corrects cumportaments viers las dunnas realas ch'els entaupan en lur veta privata e publica. Las singulas dunnas san era esser fetg schliattas e magari sclavisar mariu, fegls e frars.

Igl ei buca (mo) in problem de cumportaments individuals ed era buca lur sempla summa. E perquei vegn quei problem buca sligiaus (mo) sin quei nivel. El appartegn a quels problems che pertuccan ina dimensiun bia pli vasta. Significhescha quei che quels problems pertuccan buca nus, demai ch'els survargan nus sco singuls? Sco l'uiara, la produenziun de minas anti-glieud (e surtut anti-affons, en fuorma de termagls), la fom el mund, il disequilibler nord-sid, nies model de svilup e diever dellas resursas (20% dils habitonts dil planet – nus – duvrein 80% dellas resursas), ils problems de bioetica ni ils moviments de migraziun. Nossa etica ei per quels problems sco ina cozza memia cuorta e stretga. E tuttina: tgi, sche buca nus, duei purtar la responsablada persuerter? Jürgen Habermas (e cun el auters filosofs contemporans) di: en nossa epoca de globalisaziun dil mund, ella quala las eticas individualas e de pintgas gruppas cuarclan buca ils problems che sedattan, ed els quals nus tuts essan cumpigliai (pertgei ils problems pertuccan l'entira carstgaunadad ed il planet; las eticas perencunter, ligiadas vid las culturas e religiuns, buc) stuein nus sviluppar in'etica della comunicaziun. Semetter ensemen tuts ed anflar in punct de convergenza silmeins en quei: ch'ils problems de tuts duein tener quen de tuts, ch'ils problems etics vegnan sligiai oravontut cun empustir els endretg, quei vul dir cun la metoda della comunicaziun respectusa per tuts. Per cumpigliar problems gronds sc'il mund sez, drova ei la bratscha de tuts ils umens e de tut las femnas, de tuts ils pievels e las religiuns. Mo bratscha che dattan il maun vegn ad esser liunga avunda per circumdar la tiara.

La damonda decisiva per il rapport um-dunna ei quella: da tgei pugn de vesta vegn il mund contemplaus?

La visiun currenta dil mund ei sco in maletg: sche nus encurin la perspectiva, dalla quala el ei malegiaus, scuvrin nus ch'ella coincida cul pugn de vesta digl um. Per quel ei la dunna «l'otra». Ni cun in'otra metafra: sco sch'il maletg che nus tuts, umens e femnas, vein dil mund fuss il fretg d'ina visiun monoculara. Ei manca la profunditad. Igl ei buca plaz per ch'ils objects sedisponien bein el spazi. Il cuntrari, ei manca propi il spazi per quei «sault dellas differenzas» che – s'entupond, sedistaccond e s'embratschond – fan o la veta. Vesein nus, tuts e tuttas, aschia? Era las femnas? Segiramein. Tochen che nus vegnin buca pertschartas che quei ch'ei adina pariu natural e secapent ei forsa buc aschia. Igl ei sco en certs tests de percepziun visiva. Ins muossa a nus ina figura, p.ex. in vischi alv sin funs ner. Sche la percepziun semida, vesein nus dus profils ed il «vischi» ei il vit denter els. Esser ina femna dat bia motivs ed experientschas, mo buca megliers egls per veser «l'otra» figura. Sil plaun dellas revendicaziuns (pretensiuns) dellas femnas han ins viu ed udiu de tuttas sorts meinis. Cheu eis ei buc il liug per far ina bilanza, analizar e valutar els. Aber ei dat in punct central e decisiv per nies tema. Igl uorden dil mund ei desordinaus en in aspect fundamental: ei manca la reciprocadad denter um e dunna propi en lingia de principi. Ed ins astga buc emblidar: sche quei sefa sentir en nossas tiaras occidentalas mo pli e per part sil plaun della mentalitad, en fuorma de pregiudezis che cuozzan aunc ni de certas steriadads culturalas, significhescha quei perencunter ella pli gronda part dellas tiaras dil mund situaziuns dramaticas e schizun tragicas de violenza, de prepotenza e domini.

11. Per in elixir de liunga veta: Reciprocadad, Differenza, Equivalenza. Mischedar e beiber ton sc'ins vul

Il disuorden ella relaziun um-dunna ei buca mo in cass denter tons auters, nua ch'ins constatescha la munconza d'ina buna relaziun cun l'auter. El ei en ina certa moda il cass fundamental. Il liug fundamental nua ch'il «puccau original» dell'humanitad vegn en evidenza.

Igl ei enzatgei che nus duessen saver gia da liung temps enteifer la tradiziun hebreo-cristiana. Ina tradiziun ch'inspirescha nossa civilisaziun e che pertucca tuts, cartents e buca cartents. Igl ei en scadin cass impurtont de tedlar il lungatg religius e teologic, buca mo per anflar las ragischs d'ina tradiziun. Pertgei, sch'el revelescha buca Dieus e la vi-

siun che Dieus ha digl esser human (sco quei ch'ils cartents tratgan), revelescha el en scadin cass visiuns profundas ch'igl esser human ha de sesez, de siu «sez», e ch'el exprima tschintschond de Diu. Vegn il «puc-cau original» forsa buca raquintaus dalla bibla (Gen. 3 e 4) sco zatgei che separa igl um e la dunna, rumpend lur harmonia midond quella en ina relaziun de scuidonza, de tgisa reciproca, de domini; sco zatgei che metta in frar encunter l'auter transformond en odi lur diversidad (il pastur ed igl agricultur, ils dus gronds tips de civilisaziun, nomadica e stanziala, concurrents in cun l'auter)?

Recuperar ina buna relaziun cun l'alteridad ei oz indispensabel per la convivenza pacifica della carstgaunadad. El temps dellas armas atomicas vul quei dir buca depli e buca demeins ch'il pur e sempel survivor ded ella e dil planet. Recuperar quella buna relaziun sa denton buca abstrahar dalla funcziun d'in rapport divers denter um e dunna, denter il masculin ed il feminin. La revoluziun culturala, pacifica e nunviolenta, che stat avon tuts sco pensum per il tierz millenni ha siu center propi en quei: considerar tut las caussas danovamein partend d'in pugn de vesta divers, che sto esser dubels e reciprocs (vicendeivels). Reciprocadad ella equivalenza dils dretgs e dils duers, mo era ella differenza; quei vul dir renconuschend e valorisond la diversidad denter um e dunna. Pervia de quei han ni las femnas de daventar «sco ils umens» per esser adualas, ni duein ils umens vegnir accusai per haver atgnadads differentas da quellas dellas dunnas. Tochen ier eran tut las instituziuns publicas sulettamein masculinas, ferton ch'ei ha mai dau instituziuns sulettamein feminilas, cun l'excepziun impurtonta de claustras, nua che las femnas eran denton bein serradas en e sur las qualas ins ha dapi tschentaners tschentau autoritads masculinas. Mirar il mund ed era ils umens e las instituziuns masculinas dal pugn de vesta dellas dunnas lubescha de scuvierer ina assenza ed el medem temps ina presenza impurtonta e ch'ei adina stada, mo ch'ei vegnida sco stgirentada ella schientscha. Interessants studis restitueschan a nus la historia fatga dallas dunnas, anonimamein ni era cun num, sin scadin camp, e che spetgava mo ded esser vesida e raquintada. Ei vegn renconuschiu in niev pugn de vesta sil mund e sigl um e sil carstgaun. Seschar mirar e mesirar, acceptar ded esser «l'auter» dalla perspectiva d'in subject feminin, che ha ils medems dretgs, cumpriu quel de sia differenza: quei sa pil mument confunder ed esser dolorus pils umens. Els vegnan redimensiunai. Els ein buca pli il model e la mesira della carstgaunadad, mobein ina de sias variantas,

diversas, denton equivalentas. Mo quei ei il prezi per guder il grond plascher de buca esser persuls, mobein de veramein haver «in agid mess sil medem plaun e che mira en fatscha ad el» (Gen. 2,18) che ei il dun, l'intenziun e l'empermischun de Diu enten scaffir ils carstgauns: «Dieus ha scaffiu il carstgaun tenor siu maletg; tenor il maletg de Diu ha el scaffiu el; sco um e dunna ha el scaffiu el» (Gen. 1,27).

12. Ina senda bein marcada

«De tut las vias ei la pli impurtonta quella che meina al cor dil carstgaun. Jeu sun cuntents de veser che ti suondas quella via», aschia plaida el film «Saulta culs lufs» il capo indian al schuldau alv, cul qual el veva stabiliu in'amicezia autentica en ina situaziun, nua che tut conspirava encunter. Igl ei la via pli impurtonta, mo era quella, sin la quala nus vegnin mess da melli indezis. Ei dat buc ina senda alpina che fuss marcada meglier e pli clar che quella che porta a «l'auter». Nossa veta entscheiva biologicamein cun la s'entupada denter dus divers, in patrimoni genetic masculin ed in feminin. Nus savein tuts con positiv ch'igl ei biologicamein de mishedar patrimoni ch'ei denter els dil tuttafatg jasters. Mo era culturalmein: schegie che las «invasiuns dils barbars» egl imperi roman succedevan pil mument en fuorma violenta e destructiva, han ellas tuttina mess en contact e consentiu il scomi denter divers patrimoni culturals e genetics, regiuvinond aschia ina civilisaziun decadenta e creond novas.

Humanmein debitein nus nossa veta fisica e psichica al fatg ch'in'au-tra, nossa mumma, ha acceptau tochen viaden en siu tgierp, gie tochen el ravugl de siu cor quei jester, dil tuttafatg nunenconuscent che carscheva en ella. Tenor Julia Kristeva (en l'ovra citada) ei pusseivels il svilup d'ina cultura d'accoglientscha de l'auter e de reconuschientscha dil ligiom che nus havein cun el, sch'ei vegn mess el center dell'attenziun la figura della mumma en questa particularitad. Ed en emprema lingia san las dunnas far quei, ch'ellas seigien effectivamein mummans ni buc, perquei ch'ellas ein enteifer la schlatteina humana las depositarias dil secret de tala capacita, numnadamein de transformar en zatgei ch'ei en moda maximala familiar, *heimisch*, enzatgei ch'ei *unheimlich*: la jastradad inquietonta digl jester-affon. Era il lungatg signalisescha la ragisch communa dellas duas realitads, duas fatschas d'ina medaglia, sco Sigmund Freud observa (cfr. *Das Unheimliche*). Las retschercas

contemporanas della psicologia dil profund ligiadas en particular all'observaziun digl affon pign («*Infant observation*») han constatau che la munconta acceptaziun affectiva della gravidonza e digl affon da vart della mumma sa provocar per quel donns psychics fetg grevs. Il medem succeda, sche bab e mumma reusseschan buca de prender si il nievna-schiu, communicond ad el il sentiment d'appartenenza e vischinonza ed el medem temps de renconuschientscha ed acceptaziun de sia diversitad, de sia «alteritad» e dil fatg ch'el ei buca in toc, in product ni ina proprietad dils geniturs. E tgei desiart fuss nosa veta, sche nus fussen buc el cass de seprender en e de s'inamurar d'enzatgei e d'enzatgi, d'ina persuna ni realitad «autra», d'in object d'enconuschientscha e d'experiencescha, d'in ideal, d'ina lavur, d'in survetsch destinaus als «auters»?

Nossa veta flurescha fagend encagliar ils mellis sems che vegnan a nus dalla s'entupada cun scadina specia d'«alteritad». Buca sin outra moda. Mo quei ei buca zatgei exteriur. Nus essan sco in tessiu; siu entratg ei l'«alteritad». Tut nies esser, fisic, biologic, psychic mental e spiritual ei e viva da l'«auter», cun l'auter e per l'auter. Quei Auter che l'interpretaziun religiosa numna Diu e dil qual la cardientscha cristiana en particular confessa ch'el sez seigi en siu intern in misteri de relaziun, comunicaziun ed amur: la Trinitad. Igl esser human scaffius suenter siu maletg, sco la bibla di, ha pia en sesez il bul della communiun divina, de quella communiun che Dieus ei sez e ch'ei, sco sogn Augustin di, la fontauna e la pli profunda substantza de nosa veta. Per far capir quei en moda concreta ligia il raquen biblic il fatg d'esser scaffius sco maletg de Diu al fatg ded esser scaffius sco um e dunna. Carstgauns omisdus, ston omisdus renconuscher che la moda ded esser de mintgin ded els ei persula buca tut, ei buca autosufficienta. Era l'auter ei humans, era l'autra ei humana, pia adualAs, era sche mintgin ei divers. Ella differenza sexuala carmala propi la diversitad de l'auter. E pater-tgeien al cumportament de seducziun: el ha la tendenza d'emfatar (p.ex. cul vestgiu ni cun la frisura) la differenza. La specia humana sa viver mo sche tals divers s'entaupan. Quei vul dir ch'els stoppien era haver zatgei comunabel e semegliont ch'empermetti ad els d'enconuscher in l'auter e de comunicar. La fritgeivladad della differenza sexuala indichescha en moda bia pli vasta la fritgeivladad della s'entupada denter divers. Ella ei in simbol dil fatg che mintgin e la specia humana entira viva e realisescha la semegliadetgna cun Diu realisond la communiun denter las diversitads.

13. L'auter: mia manna

«Man hu?» Tgei ei quei? Quei era il paun dil desiart, tenor il sun della damonda numnaus «manna». In paun de mintga di, dil qual ins saveva buca far provisiun, che seschava denton rimnar di per di. «L'auter» ei buca auters per nus, sche nus emprendin de renconuscher el sco dun en sia «alteritad»: manna, spisa e bubronda de nossa veta, de nies spért, de nies cor. Era de «l'auter» savein nus buca «far provisiun». Schiglioc diventass el en nos arcuns sut cozza «mes», ina part de «jeu», senza esser renconuschius sco «auters». «L'auter» sepresenta mintga di – sco «auters», e sco tal pretenda el la nova fadigia de vegnir rimnaus ed acceptaus ga per ga.

Sche nus turnein a prender dal tresor de nossa tradiziun cristiana enginas caussas anticas, savessen nus haver la sorpresa d'anflar ellas insumma buca veglias. Sche nus examinein ellas ella glisch digl interess e della schientscha della damonda digl «auter», savessen nus udir ellas en ina moda nova e fetg actuala.

Nus havein savens udiu a repeter che nus essan salvai «en Cristus», el qual tut duei vegnir uniu e recapitulau. Tut la carstgaunadad, anzi tut la creaziun ei salvada egl esser prida si ella persuna e levada de Cristus. Negin sa dar a sesez il Spért dad el ano: el vegn adina communicaus dad auters. Negin sa battiar sesez: ei vul leutier in auter, magari in nuncarent che agescha ell'intenziun della baselgia. Negin, gnanc il papa buc, sa absolver sesez. Era sche la fuorma liturgica catolica actuala zuppenta ei, ei l'eucaristia il rumper e parter in sulet paun denter biars, in paun che «s'unescha» puspei spiritualmein (quei che vul buca dir mo idealmein) unend quels che maglian da quel. Nus havein transformau en ina caussa schavda e secapenta la ducrina della cuminonza dils sogns. Ella significhescha che nus essan tuts solidals el bien ed el mal. Quei che jeu fetsch oz ha influenza sin persunas ch'jeu vegn forse mai ad enconuscher. L'entira «economia» dil salvament stat sut il dubel segn dil rapport necessari cun «auters da nus» e della unitad denter divers e lontans. Ins stuess plitost sedumandar, pertgei ch'ina civilisaziun impregnada da talas ducrinass sappi producir la refusaziun de l'«auter». Forse perquei ch'ellas ein vegnidass consideradass dals ins sco «verdads religiosass», conservadass cun tgira e honor, denton «schelentadass» el *freezer* d'in caum separau ed hermetic de nossa schientscha, senza ch'ins sedamondi tgei

significaziun humana ch'ellas hagien, e perquei bessas naven dals auters. Dalla schelentera als rumians. Quei tema menass denton memia lunsch. Igl ei pli impurtont de scuvierer la ductrina de Jesus de Nazaret ch'envida ad ina fuorma revoluzionaria de relaziun: la «proximitad» ch'ei zatgei auter che la vischinonza. «Vischin» vul dir confinar in cun l'auter. Quei plaid di nuot d'in ligiom denter ils dus confinonts. Nua che jeu fineschel, entscheiva miu vischin. Ei tonscha de metter in tec «ieli» sils confins per evitar fricziuns e de scuvierer era ils avantatgs de star in sper l'auter e sustener in l'auter. Mo il vischinadi, era sch'el vegn bonificaus aschia, resta ina relaziun exteriura. Esser proxim ei in'otra caussa. Igl ei buca mo in datum de partenza, mobein il fretg d'in act creativ. *Ins sefa* proxims, perquei ch'ins renconuscha in ligiom intern ed ei perschuadius ch'ins ei ina suletta caussa, schebein distincta, e ch'ins stat buca bein s'isolond ell'individualitad; ch'il mal ed il bien de l'auter ein misteriusamein, mo realmein, miu agen mal e bein. E viceversa. Il proxim vegn constituius sco tal el cor, e leu ha el spazi de habitar, buc «ella habitaziun dasperas». La «proximitad» spetga nus buc alla fin dil bien vischinadi. Vischinonza e lontanonza, dumiesti e jester: quei ei tuttina avon il gèst de sefar proxims. La proximitad ei ina rovoluziun mentala (schessen ils psicoanalists) ni ina conversiun dil cor (el lungatg religios). Ella significhescha scuvierer la necessitad buca mo de «l'auter», mobein della differenza de «l'auter» per mia identitad. Al vischin stat ins dasperas, al proxim miran ins en fatscha.

Dil rest ei quei ch'ei il pli fetg nies: nossa fatscha, confidau ad auters, observa JEAN PAUL SARTRE (che reflectescha sur dil rapport denter exteriur ed interiur oravontut en *L'être et le néant*, Gallimard, Paris, la ed. 1943, ed en *Les Carnets de la drôle de guerre*, Gallimard, Paris 1983). Nossa fatscha ei els egls ed ell'egliada dils auters. La moda co nus vegin mirai constituescha buca pauc la fatscha. Nus «possedin» tut las fatschas dil mund, savein far viver ni simbolicamein fa murir ellas, mo nus disponin buca della nossa. La fatscha de l'auter ch'ei confidada a mi segna miu clom alla responsablidad per sia veta, tenor EMMANUEL LÉVINAS (Cfr. *Totalité et Infini. Essai sur l'exteriorité*, M. Nijhoff, La-Haye, la ed. 1961). L'avischinaziun a l'auter ei oravontut etica e la dedi-ziun a l'auter sto vegin scuvretga sco la structura senza che constitue-scha nus en nossa humanitad. Era sil plaun politic ei la vischinonza in fatg, la convivenza denton ina schelta, ina creaziun che serealisescha, sco Alex Langer di, «mond sur ils cunfins o – respectond las ragischs» (A.

LANGER: *La scelta della convivenza*, edizioni e/o, Roma, 1995) e ch'ei reussida cura che la diversidad de l'auter muncass, sch'ella fuss buc.

Nus stuein s'avischinar, sco quei che Jabès envida de far. La jastradad de l'auter che fa parer el sco ina presenza dira e freida, liua el cauld della vischinonza, daventa aua che dosta nossa seit d'enconuschientscha, d'amur, de relaziun e de liberaziun ord la perschun de nusezs. Forsa stuessen nus renconuscher che quei glatsch era igl effect dil freid che mava o da nus.

14. In mosaic infinit

L'autura de quei text ha giu il plascher e l'honor d'esser stada envidada de far quei era per il motiv ch'ella ha in auter lungatg-mumma, il talian, ed era ed ei taliana de nazionalitad e citadinonza, viva ed ei activa ell'Italia. Ella ei pia in'«autra», era sch'ei dat bia circumstanzias che mitigheschan quella jastradad: ella ei europea, d'ina tiara confinonta, ha sco lungatg-mumma in lungatg neolatin ch'ei era lungatg official della Svizra, ed ei la finala cristiana de confessiun catolica. Eis ella era ina jastra? Gie e na. Cun maridar ha ella era survegniu la citadinonza svizra ed ha ussa sco «liug d'origin» la vischnaunca de Vella en Lumnezia. Quei extingua la jastradad officiala, denton buca automaticamein igl esser jastra. Quei vegn surmontau mo dad ina relaziun reala de renconuschientscha reciproca. L'autura ha mess ragischs en quella tiara romontscha e passa leu dapi zacons onns 8–10 jamnas ad onn. Ella ha empriu romontsch e plaida quel per ordinari. Ed ha anflau cheu auters-semegliants ch'han priu si ella acceptond e renconuschend semegliadegna e alteritad. Ella ha anflau ina secunda patria che remplazza buca l'emprema, mo che semetta sper, e buca sut quella. La s'entupada ei succedida oravontut cun ina famiglia concreta, ina parentella, in tscherchel d'amitgs. Che quella s'entupada ei stada aschi ventireivla ei siu cletg particular, duius allas persunas specificas, agl ambient ch'ella ha anflau. Quei san ins denton buca separar dalla s'entupada cun ina tiara ed ina cultura ch'ella ha sentiu «autra» avunda per haver il plascher della scoperta dil niev e semeglionta avunda per saver introjectar ella.

Propi perquei che questa historia ha nuot extraordinari vida sesezza, eis ella in bien exempel per dir ch'ils cunfins de quei che nus clamein patria san vegni slargai. Ni forsia meglier: il spért ed il cor. La Svizra ei in model excellent della capacitad de ligiar en sesezza mintga patria

pintga ad ina pli gronda: la vischnaunca al cumin, il cumin alla regiun, la regiun al cantun, ed il cantun alla confederaziun. Segir vegn la Svizra valorisada, sch'ins pren ella buca mo sco realisaziun, mobein sco model d'ina modalitad de harmonisar ils divers, aviarts per integrar en modas e gradaziuns differentas adina novs «divers».

Per ragischar o dall'idea de patria scadina regurdientscha vid activitads hostilas d'uiara encunter las patrias ded auters eis ei bien ded ir anavos alla ragisch de nosssa condiziun humana: ded enzatgi che decida buca sur de sia naschientscha, ch'ei exponius al mal, che sa ch'el sto murir e sesenta malsegirs, exiliaus e viandonts viers ina mira obscura. Sin quei savein nus reagar defendend quellas paucas segirtads che nus vein, ni perencunter capend che la solidaritad ei necessaria. Per che quei sappi succeder stuein nus anflar en nus la speranza, ch'ella seigi laica (mundana) ni religiosa, ed unir quella a projects che dettien senn a nies viver individual e collectiv. Sperar e projectar ensemen dat ina certezia che lubescha a nus de bandunar las segirtads. Sch'ei dat speranza per tuts, stoi jeu buca construir ina fortezia. La petra, mo era «provvida sventura» (A. Manzoni), l'experientscha digl exil ha fatg scuvierer ad Israel in pli profund senn de sia cardientscha e capir igl exil sco ina dimensiun constanta e structurala dil temps present. Quei ei era iu vi sco tema impurtont ell'annunziaziun cristiana. Il pader apostolic anonim, autur della *Brev a Diognet* secund tschentaner s.Cr.) di che «mintga tiara jastra ei per ils cristians patria e mintga patria ei tiara jastra» (5,4), perquei che «nus havein giu cheu buc in marcau stabel, mo nus encurin il marcau futur», scriva la *Brev als Hebrès* (13,14). La patria della carstgaunadad ei zanza «auter», per cartents e nuncartents; ella sa buc esser il mund aschia sco el ei, pleins ded odi e de violenza. Igl ei il vit e la munconza de senn, era de senn politic, che schendra quella *Heimatlosigkeit* (M. Heidegger), alla quala ins reagescha da pliras varts encurend d'anflar l'identitad ell'opposiziun als auters ni en ragischs biologicas e realitads etnicas adina pli stretgas e serradas. Nus stuessen sentir ei sco ina plaga d'haver patrias opponidas ina a l'otra. Il bien sentiment che la casa e l'atgna tiara dattan duess vegnir gustaus sco pintga caparra d'enzatgei ch'ei aunc buc, d'ina plenezia che manca. Nus duessen sentir e pertgitar quei vit che fa spazi al niev. Sco de tener in plaz vit davos meisa, mo promts pil hosp, il profet, ch'ha aunc de vegnir: ual sco quei ch'ils Gedijs reservan tier la celebrazion pascala in plaz per il profet Elias, per cass ch'el mondi sperasvi...

Ella patria digl avegnir vegn ei buc a dar igl jester, ual aschia sco ei «deva» buc el agl origin, q.v.d. sco ei ha buca de dar, e sco igl ei buca «previu» ch'ei detti. Ils gronds raquens digl origin della carstgaunadad raquentan buca quei ch'ei schabegiau «pli baul», mobein co tut ha giu ed ha aunc ussa, adina actualmein, siu origin. Ei vegn a dar tut las differenzas dil proxim en in gagl mosaic de pasch. Negin sa esser segirs ch'in tal futur arrivi. Aber tuts san far enzatgei per construir el. Per quei ch'igl ei la suletta pusseivladad de veta el mund. E per quei ch'igl ei la suletta patria vengonza digl esser human.³

³ Ei seigi lubiu all'autura d'engraziar a Ursicin G.G. Derungs, siu consort, pigl agid prestaus ad ella enten far la revisiun dil text.

